

MARIA KARPLUK

Kraków

DO GENEZY POLSKICH TERMINÓW GRAMATYCZNYCH: WYRAZ

Gdzie te czasy, kiedy magisterska praca młodego studenta mogła nosić tytuł dla habilitacyjnej? *Polska terminologia gramatyczna* A. Koronczewskiego, wydana drukiem we Wrocławiu w r. 1961¹, dotąd pozostaje podstawowym syntetycznym ujęciem. Nie udało mi się wówczas namówić autora, aby tę pracę, pisaną pod kierunkiem prof. W. Taszyckiego, kontynuował, przydając tom słownika polskich terminów gramatycznych. Ujęcia historyczno-porównawczego nie zastąpi bowiem współczesne opracowanie encyklopedyczne, skądinąd wielce pożyteczne dla dzisiejszego czytelnika, dostosowane do aktualnego poziomu wiedzy o języku².

Uczeni są zgodni co do tego, że *wyraz* jest terminem trudnym do zdefiniowania i wieloznacznym. "Wyraz to najważniejsza obok zdania jednostka językowa, służąca przekazywaniu informacji przy pomocy środków językowych. Równocześnie jest to jedna z najtrudniejszych do zdefiniowania jednostek językowych"³. Aby nie tyle uporać się z wieloznacnością tego terminu, co rozgraniczyć jego rozmaite definicje, wprowadza się rozróżnienia między *wyrazem tekstowym* (jednostką dającą się wyodrębnić bezpośrednio w tekście) a *leksemem* (abstrakcyjną jednostką systemu słownikowego), przy czym "rozróżnieniu *leksem* – *wyraz tekstowy* odpowiadają w jakimś stopniu spotykane w polskiej literaturze językowej rozróżnienia: *wyraz paradygmatyczny* – *wyraz syntagmatyczny* (J. Tokarski), *leksem* – *słowo* (Z. Saloni), *wyraz* – *wypowiednik* (A. M. Lewicki)"⁴. Dalsze uściślenie pozwala wyodrębnić: *wyraz gramatyczny* równy formie gramatycznej (*będzie palił*), *wyraz fonologiczny* równy zestrojowi akcentowemu (*'janćito*

¹ Dalej skrót: Koron.

² Zob. *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*. Pod red. S. Urbańczyka. Wrocław 1978; tu hasło *wyraz* opr. R. Laskowski.

³ *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Pod red. R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego, H. Wróbla. Warszawa 1984 s. 15.

⁴ Tamże s. 17.

dał), wyraz *ortograficzny* równy ciągowi liter między dwoma odstępami⁵. Sztuczną konstrukcją wyraz *gramatyczny* i wyraz *fonologiczny* nie będziemy się tu zajmować, uznając je za zbędne naginanie ku sobie różnych kategorii językowych.

Historyk języka zadaje pytania: 1) kiedy powstał termin *gramatyczny wyraz*? 2) czy był on neologizmem utworzonym dla potrzeb nauki o języku, czy neosemantyzacją – nadaniem nowego znaczenia istniejącemu słowu? 3) dlaczego powstał termin *wyraz*, na tle jakiej gramatycznej wiedzy wynikała potrzeba nazwania pojęcia nadrzędnego w stosunku do innych części mowy?

Dla chronologii *wyrazu* jako terminu gramatycznego szukamy najpierw informacji w cytowanej rozprawie A. Koronczewskiego. Spotyka się w niej długi szereg zestawień, w których termin *wyraz* pełni rolę członu utożsamiającego, drugi zaś człon (odróżniający) sytuuje zestawienie wśród terminów gramatycznych z dziedziny składni, słowotwórstwa lub semantyki. Wszystkie przykłady pochodzą z XIX-XX w. I tak, łacińskiemu *obiectum* 'dopełnienie' odpowiada *wyraz określający*⁶, *wyraz podrzędny dopełniający*⁷, *wyraz przydatkowy, dopełniający*⁸; *wyrazami określonymi* nazywa się też *obiectum* – *przedmiotnik* i *appositio* – *orzecznik*⁹. Słowotwórstwa dotyczą terminy wprowadzone przez S. Szobera¹⁰, potwierdzone w dużej mierze na zjeździe gramatyków w r. 1921¹¹ i do dziś używane: *wyraz nierozwinięty, pienny, prosty, rozwinięty, złożony*. Semantyki dotyczą – *wyraz samodzielny* i *wyrazek* 'partykuła'. Osobliwym złożeniem tłumaczącym na polski *etymologię* była *wyrazotwórnia*, utworzona przez T. Szumskiego¹².

Czyżby więc *wyraz* pojawił się jako termin gramatyczny dopiero na początku XIX w., od razu jako człon zestawień i złożenia? Tak nie jest, a brak *wyrazu* jako samodzielnego terminu w cytowanej książce tłumaczy się ograniczeniem, które przyjął Koronczewski w swojej rozprawie: uznał on mianowicie za kanon dla polskiego słownictwa gramatycznego te terminy, które ustalono na wspomnianym zjeździe gramatyków w r. 1921¹³. Nie było to szczęśliwe posunięcie; zarzut wysunięty w tej kwestii przez recenzenta¹⁴ adresować by jednak należało

⁵ Tamże s. 17-18.

⁶ J. M u c z k o w s k i. *Grammatyka języka polskiego*. Poznań 1825 – cyt. za: Koron. s. 54.

⁷ T. K u r h a n o w s k i. *Grammatyka języka polskiego*. Cz. 3: *Składnia*. Warszawa 1841, zob. Koron. s. 55.

⁸ T. S i e r o c i ń s k i. *Grammatyka polska*. Warszawa 1839, zob. Koron., s. 56.

⁹ F. Ż o c h o w s k i. *Mownia języka polskiego*. Warszawa 1852, zob. Koron. s. 59.

¹⁰ *Grammatyka języka polskiego*. T. 1-3. Warszawa 1914-1916, zob. Koron. s. 74-75.

¹¹ *Polska terminologia gramatyczna*. "Język Polski" 6:1921 s. 89, zob. Koron. s. 76.

¹² T. S z u m s k i. *Dokładna nauka języka i stylu polskiego*. Poznań 1809, zob. Koron. s. 76.

¹³ Zob. Koron. s. 5.

¹⁴ M. A. Lewicki w "Poradniku Językowym" (1961 s. 476-477).

do kierującego tą pracą – magisterską przecież. Otóż wyraz jako taki nie występuje wśród terminów gramatycznych ustalonych na zjeździe w r. 1921, wchodzi jednak w skład szeregu definicji, np. "Semantyka (nauka o znaczeniu wyrazów)"¹⁵. Skoro został w książce Koronczewskiego pominięty, musimy poszukiwać go w innych źródłach.

Rozpoczynamy od nieocenionego *Słownika* S. B. Lindego pod hasłem wyraz¹⁶. Po znaczeniu 'wyrażenie, wyrażanie, wyciśnienie, wybite czegoś, das Ausdrücken, der Ausdruck, ros. выражение', np. "Pojrzenie pełne wyrazu otwartości" – występuje oddzielona znakiem paragrafu podgrupa, w której przy cytatach podano odpowiedniki niemieckie i rosyjskie:

"Wszelki głos człowieczy, wyrażający jakiegokolwiek wyobrażenie, zowie się wyrazem" O. K o p c z y ń s k i. *Gramatyka dla szkół narodowych* [...] T. 1. Warszawa 1780 s. 60¹⁷ (der Ausdruck, das Wort, ros. реchenije [...]). "Wszelki wyraz mowny znaczy jakieś wyobrażenie myślne" K o p c z y ń s k i. *Gramatyka ... t. 3 s. 5*. "Wyraz kunsztowy, naukowy, terminus technicus, *wyrzozostów" L. P e r z y n a. *Nauki cyrulickiej* [...] część 1. Warszawa 1792 s. 184 (ein Kunstwort, Kunstausdruck).

Jak wynikało ze studium K. Nitscha¹⁸, Linde nieraz zmieniał cytaty; sprawdźmy zatem pierwszy z nich, i to w 1. wydaniu *Gramatyki* ks. Kopczyńskiego, co pozwoli przesunąć datę pojawienia się wyrazu jako terminu gramatycznego na r. 1778. Cytat Lindego jest poprawny, warto go tylko nieco rozszerzyć:

"Wszelki głos człowieczy, wyrażający jakiegokolwiek wyobrażenie, zowie się wyrazem. Wszelki wyraz abo się odmienia według różnej potrzeby, abo zawsze jest jednostajny i nigdy nieodmienny"¹⁹.

Aż dziw bierze, aby w rok po użyciu wyrazu przez twórcę polskiej terminologii gramatycznej już go wielokroć powtarzał – choć obocznie z innymi – G. Piramowicz, sekretarz powołanego w r. 1775 Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, np.:

Nowe rzeczy, nowe materyje nowemi nazwiskami nazywane być muszą. Tym się prawidłem rządził [...] Cicero, gdy pierwszy z Rzymian pisząc filozofiją po łacinie niezwykłych w owym języku wyrażen sobie pozwalał. [...] Gdyby zaś bojaźń w przyjmowaniu ojczystych i nowych wyrazów pochodzić mogła z tego względu, iż zaszkodzić ona może wzajemnemu w różnych krajach ksiąg i uczonych zrozumieniu,

¹⁵ *Polska terminologia ... s. 90*; "Położenie głosek w wyrazie", "Słowotwórstwo (nauka o budowie wyrazów)", "Fleksja (nauka o odmianie wyrazów)". Tamże s. 89-90.

¹⁶ S. B. L i n d e. *Słownik języka polskiego*. T. 1-6. Wyd. 2. Lwów 1860 – t. 6 s.v..

¹⁷ Skróty Lindego rozwiązują według książki: S. H r a b e c, F. P e p ł o w s k i. *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w Słowniku Lindego*. Warszawa 1863. Linde korzystał z *Gramatyki* [...] na kl. I wydanej w r. 1780 (wyd. I w r. 1778) i podobnie z *Gramatyki* [...] na kl. II też wyd. w r. 1780.

¹⁸ K. N i t s c h. *Studia z historii polskiego słownictwa*. Kraków 1948 s. XI-XVIII, 177-178.

¹⁹ O. K o p c z y ń s k i. *Gramatyka dla szkół narodowych* [na kl. I]. Warszawa 1778: Przepisy s. 63.

łatwo jej zaradzono, kiedy przy każdym nowym wyrazie dawne z greckiego lub łacińskiego używane obok położone są [...] Przydać jeszcze należy, iż wiele słów takowych nowemi nie są. Znajdują się w najlepszych dawnych pisarzach naszych, w słownikach, w gramatykach polskich wieku Zygmunta Pierwszego i Zygmunta Augusta²⁰.

Z *Pana Podstolego* I. Krasickiego cytuje wyraz W. Doroszewski²¹. A może to nie sam ks. Kopczyński, lecz grono uczonych, uczestników Komisji Edukacji Narodowej, już wcześniej swobodnie używało interesującego nas terminu? Świadczyłyby o tym zalecenie z r. 1773 dotyczące napisania podręczników dla szkół wojewódzkich:

Te książki ojczystym językiem pisane być mają; wyrazy i nazwiska naukom lub sztukom właściwe, kiedy się już otarwsze i znajomsze w polszczyźnie znajdują, będą użyte²².

Sprawdzając rzecz w słownikach, sięgamy do *Dykcjonarza* M. A. Trotza, 4-tomowego dzieła, którego pierwsze dwie części zawierają słownik francusko-niemiecko-polski (wydane w latach 1744 i 1747), t. 3. – słownik polsko-niemiecko-francuski (1764), t. 4. – niemiecko-polski (1772). Otóż w t. 1. wyraz występuje w objaśnieniach do haseł *expression* i *terme*, natomiast nie występuje przy *diction* i *mot*:

Expression [...] 2) Ausdruck eines Worts [...] 2) wyraz, wyrażenie czego słowem²³; Terme [...] 9) ein Terminus, ein Kunst-Wort [...] 9) termin, wyraz nauce jakiej przyzwoity²⁴.

We wstępie do t. 2. występuje wyraz 'termin; ściśle zdefiniowany wyraz, którym posługujemy się w jakiejś nauce': "Archit. Aritm. etc. są abrewiacje budowniczej [...] i inszych nauk, do których wyraz należy" (k. a5); podobnie pod hasłem *termin*: "1) ein Kunst-Wort [...] 1) un terme d'art, de science [...] § 1) termin (wyraz) szkolny, lekarski, aptekarski".

Występuje też hasło *wyraz* ze znaczeniami: "1) Ausdruck, Redens-Art 2) Kunst-Wort. 1) expression, diction 2) terme d'art, de science § 1) wyraz dwu-

²⁰ G. P i r a m o w i c z. *Mowa w dzień rocznicy otwarcia Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych na sessji dnia 8 marca 1779*. Warszawa 1779 – cyt. za Koron. s. 29. Zob. też: *Ludzie Oświecenia o języku i stylu*. Opr. Z. Florczak i L. Pszczołkowska. Red. M. R. Mayenowej. T. 1-2. Warszawa 1958 – t. 2 s. 458-459.

²¹ *Słownik języka polskiego*. Pod red. W. Doroszewskiego. T. 10. Warszawa 1968 s. v. wyraz: "Rozrzewnił mnie staruszek tymi wyrazami" Kras. Podstoli 100. Niestety, cytat zaczerpnięto dopiero z wyd. r. 1829 i nie wiemy, z której części *Podstolego* pochodzi. Cz. 1. wydana była w r. 1778, cz. 2. – 1784, cz. 3. – w wyd. zbiorowym w r. 1803.

²² *Obwieszczenie Komisji Edukacji Narodowej względem napisania ksiąg elementarnych* [...] art. 3. p. 7 – cyt. za Koron. s. 28.

²³ M. A. T r o t z. *Nouveau dictionnaire françois, allemand et polonois* [...] T. 1. Leipzig 1744 s.v.

²⁴ T a m ż e t. 2 s.v.

wykładny, podły, wysoki, 2) *wyraz* lekarski, łowczy [a linea:] *wyraz* żartobliwy, ein spasshafter Ausdruck, un trait de raillerie²⁵.

Bardzo pouczająca dla naszych poszukiwań *wyrazu* w sensie gramatycznym jest lektura dwu tomów zbioru *Ludzie Oświecenia o języku i stylu*²⁶. Znajdujemy zapisy z utworów F. Bohomolca (r. 1758; t. 1 s. 307)²⁷: "patrz, z jaką gładkością i żywością *wyrazów* polskich"; z "Monitora" (r. 1767; t. 2 s. 289): "*wyrazy* gramatyczne"; D. Pilchowskiego (r. 1767; t. 1 s. 423): "Nie odstępowałem od słów autora [Salustiusza] [...] kiedy *wyraz* słów polskich równie dostarczał [= dorównywał] łacińskiemu, a sens gładko wypadał"; W. Szylarskiego (r. 1770, t. 2 s. 132): "wszelkie w języku swoim sposoby mówienia i *wyrazy*"; D. G. Szybińskiego (r. 1772; t. 2 s. 86): "terminów w niej [geografii] jednak łacińskich lub greckich w ustawicznym używaniu będących [...] nie zdawało mi się odmieniać, aby młode rozumy [...] słysząc ordynaryjne w tej umiejętności *wyrazy* nie zdumiewały się"; M. Dudzińskiego (r. 1776; t. 2 s. 141): "Nowość słów [...] nie ma być ganiona [...] Skąpość *wyrazów*, gładkość, naturalność i nowość rzeczy dają pochop do wynajdowania onych".

Z przytoczonych przykładów widać zakres znaczeniowy *wyrazu* używanego w sensie: wyrażenie, termin, sformułowanie, słowo.

Autorki wiele miejsca poświęcają fragmentom z *Gramatyki* Kopczyńskiego²⁸, gdzie *wyraz* występuje bardzo często i tutaj jest to 'słowny odpowiednik pojęcia' i 'jedna z części mowy', jak w cytacie (z *Gramatyki* [...] na kl. III)²⁹: "na zapytanie: co wszelki *wyraz* znaczy? odpowiadamy po loicznym raz powszechnie, generice, że każdy *wyraz* znaczy wyobrażenie jakie, drugi raz gatunkowo, specificie, według ośmiu części mowy".

Dysponując najstarszym zapisem *wyrazu* 'wyrażenia, wypowiedzenia, terminu' z r. 1744 w słowniku Trotza, zauważamy w *Przedmowie* do tego dzieła długi fragment ze wstępu do *Przysłów* A. M. Fredry w edycji z r. 1664, zawierający *passus* o "*wyrazach* albo terminach"³⁰. Ten sam fragment z *Przysłów* cytuje w r. 1758 Bohomolec³¹. W zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej znajduje się wcześniejsze (drugie) wydanie *Przysłów* A. M. Fredry z r. 1659, skąd – według moich poszukiwań – pochodzi p i e r w s z y napotkany zapis *wyrazu* 'terminu':

²⁵ T e n z e. *Nowy dykcyonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski* [...] Leipzig 1764 s.v.

²⁶ Jw. (zob. przyp. 20 niniejszego artykułu).

²⁷ Jako tłumacz figuruje wprawdzie K. Leski, lecz przyjmuje się – za T. Mikulskim – że ostateczna redakcja była wkładem samego Bohomolca, autora tekstu *De lingua Polonica colloquium* (1752).

²⁸ Zob. t. 2 s. 152-230.

²⁹ Tamże s. 199.

³⁰ T r o t z. *Nouveau ... t. 1 k. X 3v.*

³¹ *Ludzie Oświecenia ... t. 1 s. 306.*

bardzo się łacinnicy u Greczynów zadłużyli, różnych w potocznej rozmowie nazaciągawszy słów, gdy z grecka mienią *Monarchia, Aristocratia* [...], w czym niech się Polak ślawi, gdy właściwą zaszczyca się polszczyzną, zowiąc *Jednowładztwo, Moznorzędy* (!) [...] i inne wszystkie (że pominę) by najtrudniejsze polityczne, grammatyczne, prawne, filozoficzne *wyraży* (!), albo terminy, którym dość dostatecznie polszczyzna dogadza³².

W monumentalnym XVII-wiecznym polsko-łacińsko-greckim słowniku Knapiusza³³ brak hasła *wyraz*, natomiast *wyrażać* można było m.in. *słowa*: "Wymawiam dobrze, *wyrażam słowa – formo recte verba*, Apuleius; *pronuncio apte* Plinius iun.; *exprimo litteras putidius* Cicero". Cytat ten wskazuje na stary, słowiański, potoczny synonim *wyrazu*: *słowo*, które ileż ma łacińskich odpowiedników u Knapiusza:

Słowo – verbum Cicero, Terentius; *dictum* Cicero [...]; *dictio* Quintilianus; *vox* Cicero [...]; *vocabulum* Cicero [...]; *lexis, -eos* Cicero [...]; *nomen* Quintilianus.

W polszczyźnie XVI w. nie spotyka się *wyrazu* w omawianym tutaj znaczeniu, por. cytat:

Pospolicie bakalarzowie dzieciom piszą *wokabuly*: dwie *słowie* po łacinie. a dwie po polsku: sanctus – święty, maledictus – przeklęty³⁴.

Zauważmy przy tym, że książki zawierające spisy wyrazów z objaśnieniami, w staropolskim i obecnie, noszą nazwy uformowane od *słowa* i jego łacińskich odpowiedników: *słownik, dykcjonarz, wokabularz, leksykon, nomenklator, jeszcze i mownik*. Od *wyrazu* takiej nazwy nie utworzono.

Nie użył *wyrazu* J. Ch. Pasek w swoich *Pamiętnikach*³⁵. Cytuje *wyraz* z XVII w. Linde, ale w innym znaczeniu: 'to, co wyrażono, wyrażony obraz, kształt, figura, das Bild, die Gestalt, das Ebenbild' z tłumaczenia *Metamorfoz* Owidiusza³⁶, z późnego (1639) wydania *Fragmentów* J. Kochanowskiego, wreszcie z tłumaczenia *Kroniki Sarmacji* Gwagnina przez Paszkowskiego (wyszło w r. 1611; Linde korzystał z przedruku z r. 1768).

Kwerenda w materiałach *Słownika polszczyzny XVI wieku*³⁷ przyniosła 8 zapisów (w tym 5 z utworów Kochanowskiego). Oto one – w chronologicznej kolejności w obrębie odmian znaczeniowych *wyrazu*:

³² [A. M. F r e d r o]. *Przystowia mów potocznych albo przestrogi* [...] Kraków 1659 k. A2v. Cytaty – tu i dalej – podaję w zmodyfikowanej pisowni, rozwiązuję też skróty imion autorów łacińskich.

³³ G. C n a p i u s. *Thesaurus Polono-latino-graecus* [...] Kraków 1643 (wyd. 2).

³⁴ E. G l i c z n e r. *Książki o wychowaniu dzieci* [...] Kraków 1558 k. J8v.

³⁵ *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*. T. 1-2. Wrocław 1965-1973.

³⁶ J. Ż e b r o w s k i. *Metamorphoseon*. Kraków 1636 s. 67.

³⁷ Za informację z Indeksu zbiorczego w Toruniu dziękuję p. prof. F. Peplowskiemu.

'posąg lub płaskorzeźba': "Pytasz, czyj to jest *wyraz* odryty, / Szatą szarlatańską szeroką nakryty? / Zygmunt to Stary" S. K l o n o w i c z. *Królów i książąt polskich [...] opis [...] roku 1576*. [Kraków ok. 1595] F2.

'wzór, podobieństwo': "to nam pismem podano od wieka, / Że na swój własny *wyraz* Bóg stworzył człowieka" J. K o c h a n o w s k i. *Dziwostąb* (z wydania w zbiorze: *Jan Kochanowski*. Kraków 1585 s. 106); "Człowiek choć *wyraz* boży, niesposobny na to [odmłodzenie się]" J. K o c h a n o w s k i. *Fragmenta*. Kraków 1590 s. 21; [bohaterka tragedii] Napelniona sprosnemi świata rozkoszami [...] Zdrady, obłudy, fałszu, pychy *wyraz* żywy" J. G o s ł a w s k i. *Castus Joseph* [...] Kraków 1597 s. 11.

'kształt': "Widać [na niebie] żalotny *wyraz* pokłękłego męża" J. K o c h a n o w s k i. *Fenomena* (z wyd. jak wyżej) s. 3; "Idzie niebem podobny *wyraz* ołtarzowi". Tamże s. 16;

'charakterystyka': "a to masz rym [= wiersz] k temu, / Który ja myślę podać wiekowi przyszlemu / Za swój właściwy *wyraz*" J. K o c h a n o w s k i. *Marszałek* (z wyd. jak wyżej) s. 155; "O rzeczy i podanie ich kształtne nie dbając, / Osobno i zapędów serc *wyrazu* chybiając" P. C i e k l i Ń s k i. *Potrójny z Plautia*. Zamość 1587 k.)?(4).

Linde dodaje znaczenie 'piętno, cecha' z *Wrózek* J. Januszowskiego. Cytat ten skolajonowany z oryginałem i poszerzony brzmi:

Pierwszy wiek albo lata mają *wyraz* na sobie miesięcznej [= Księżycy] władzej [...] Wtóry wiek ma *wyraz* Merkuryjuszów [...] // Trzeci [...] *wyraz* Wenery [...] Siódmy ma *wyraz* Saturnusów³⁸.

W materiałach *Słownika staropolskiego wyraz* nie występuje³⁹, a w XVI w. – jak widzieliśmy – pojawił się dopiero w jego ostatniej ćwierci. Werset z Księgi Rodzaju (1, 27) o stworzeniu człowieka był wszakże wielokrotnie tłumaczony, cóż tam występowało pierwotnie zamiast *wyrazu*?

W *Biblii królowej Zofii* z r. 1455: "I stworzył Bog człowieka *ku obliczu* i *ku podobieństwu* Swemu a *ku obliczu* bożemu stworzył jego"⁴⁰. W *Biblii* ks. Jana Leopolda (Kraków 1561): "I stworzył Bog człowieka *na obraz* i *na podobieństwo* Swoje, *na wyobrażenie* boże stworzył go". W *Biblii* ks. Wujka (Kraków 1599): "*na wyobrażenie* Swoje", zaś na marginesie w dołączonym komentarzu: "*Obraz* i *podobieństwo* Boga w człowiecze". W tekście łacińskim Gen 1, 26-27: "Faciamus hominem *ad imaginem* et *similitudinem* nostram [...] Et creavit Deus hominem *ad imaginem* suam; *ad imaginem* Dei creavit illum".

W sumie zatem, na pytanie: kiedy powstał termin gramatyczny *wyraz*? odpowiadamy, że w znaczeniu 'termin' pojawił się *wyraz* w połowie XVII w. (Fredro), w znaczeniu 'słowo, wyrażenie' w w. XVIII, a jako zdefiniowany termin gramatyczny – w *Gramatyce* Kopczyńskiego (1778 r.).

Pytanie drugie: neologizm utworzony dla potrzeb nauki o języku czy neosemantyzacja, nadanie nowego znaczenia istniejącemu słowu? Tutaj wiadomo, że

³⁸ J. P o d w o r z e c k i [J. Januszowski]. *Wrózki*. Kraków 1589 s. 20-21.

³⁹ Za informację dziękuję Pracowni Słownika Staropolskiego IJP PAN w Krakowie.

⁴⁰ *Biblia królowej Zofii (Szarospatacka) wraz ze staroczeskim przekładem Biblii*. Wyd. S. Urbańczyk i Vl. Kyas. Wrocław 1965-1971. Przekład czeski ma w tym miejscu: *ku obličej y ku podobenstwi*.

wyraz 'kształt, obraz, podobieństwo, wyobrażenie, cecha' znany był w XVI w. Z drugiej strony istniał czasownik *wyrazić* i *wyrażać*, często w zwrotach *wyrazić słowa* i *słowami wyrazić*⁴¹, skąd *wyrażenie* (z dodatkiem *słowa*, *słowem* lub bez tego dodatku) w znaczeniu 'słowo, sformułowanie' jak w przytoczonych cytatach z Trotza, Piramowicza, Pilchowskiego. I tu jest prawdopodobnie możliwość zawężenia znaczenia: *wyraz* 'kształt, forma', staje się synonimem *wyrażenia* 'sformułowania słownego'. Zaskakuje przy tym dokładna znaczeniowa i słowotwórcza odpowiedniość pol. *wy-raz*, niem. *Aus-druck*, fr. *ex-expression*. Nasuwa to myśl o wpływie tych obcych terminów na znaczenie i formę polskiego, co jest rzeczą do zbadania na tle kalkowania obcych struktur morfologicznych. Z kolei D. Buttlerowa – nie pisząc o terminie gramatycznym – widzi w *wyrazie* "przykład stopniowego uogólniania się i uabstrakcyjniania treści": to, co wyrzeżane, posąg → wizerunek w ogóle → wizerunek nie tylko fizyczny, ale i psychiczny, wyobrażenie → znaczenie, sens⁴².

Pozostaje pytanie trzecie: o tło, wiedzę gramatyczną, która potrzebowała terminu *wyraz* dla nazwania – jak powiada ks. Kopczyński – "wyobrażenia myślnego".

Filozofowie francuscy z Port-Royal, A. Arnauld i D. C. Lancelot, w sławnej swojej gramatyce⁴³ łączyli funkcje języka i myślenia⁴⁴. Jak pisze Z. Florczak, "Gramatyka Port-Royal wyrosła też z ducha Kartezjańskiej *Rozprawy o metodzie* (1657) [...] z uwag o roli języka w pracy umysłu ludzkiego i szczególnym przywileju, jakim jest obdarzony człowiek posiadający zdolność wyrażania swoich myśli. [...] Wpływy Kartezjańskie uzupełniał wpływ Bacona [...]. Bacon [...] postulował w *De dignitate et augmentis scientiarum* (1623) potrzebę gramatyki filozoficznej (*grammatica philosophans*), która by poszukiwała «podobieństw czyli rozumnego związku między słowem a rzeczą»"⁴⁵.

Z. Florczak zwróciła też uwagę, że egzemplarz wydania Gramatyki Port-Royal z r. 1676 noszący podpis J. A. Załuskiego mógł być znany ks. Kopczyńskiemu⁴⁶. "Nazwiska, jakie polski gramatyk wymienia w toku swoich rozważań, wskazują dokładnie na jego lektury. Są to: najczęściej przywoływany Bacon (*De*

⁴¹ Na przykład "abowiem polski język tego *wyrazić* nie może, ale nie telko polski, ale i włoski tym terminom z filozofijej nie zdola" (Ł. G ó r n i c k i. *Dworzanin*. Kraków 1566 k. B5); "Tertulijan [...] wszystkie ceremonije bierzmowania *wyraził temi słowy*: Ciało namazują, aby dusza była poświęcona" (J. W u j e k. *Nowy Testament*. Kraków 1593 s. 429).

⁴² D. B u t t l e r. *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa 1978 s. 81.

⁴³ *Grammaire générale et raisonnée*. Paryż 1660.

⁴⁴ Zob. *Ludzie Oświecenia ... t. 2 s. 607-609*.

⁴⁵ *Europejskie źródła teorii językowych w Polsce na przelomie XVIII i XIX wieku. Studia z dziejów teorii języka i gramatyki*. Wrocław 1978 s. 102-103.

⁴⁶ Tamże s. 98.

dignitate et augmentis scientiarum), Locke, Kartezjusz, Condillac (*Cours d'études*), następnie autorzy Gramatyki Port-Royal [...]”⁴⁷.

Opartszy swoje badania nad językiem na zasadach sformułowanych w innych krajach europejskich, ks. O. Kopczyński tworzył naukową polską terminologię gramatyczną. Znalazł w niej swoje miejsce i dokładnie zdefiniowany *wyraz*.

ZUR GENESE POLNISCHER GRAMMATISCHER TERMINI: WYRAZ (DAS WORT)

Z u s a m m e n f a s s u n g

Wyraz in der Bedeutung 'Terminus' ist von der Autorin dem Werk *Przystowia* von A. M. Fredro (1659) entnommen worden. In der Bedeutung 'Wort, Ausdruck' tritt *wyraz* im 18. Jahrhundert auf. Als grammatischer Terminus wurde *wyraz* in der Grammatik von O. Kopczyński (1778) verwendet, der seine theoretischen Erwägungen über die Sprache in Anlehnung an Descartes, Bacon und die Grammatik von Port-Royal geführt hat.

In *Słownik staropolski* (Altpolnisches Wörterbuch) wird das Wort *wyraz* nicht notiert, es kommt in Gebrauch im 16. Jahrhundert in den Bedeutungen Denkmal oder Relief; Vorbild, Ähnlichkeit; Form; Charakteristik; Gepräge, Merkmal. *Wyraz* im Sinne Gestalt, Form wird synonymisch zu *wyrażenie* (Ausdruck, sprachliche Formulierung) verwendet. Auffallend ist die Ähnlichkeit (in der Wortbildung) mit dem deutschen Wort *Ausdruck*, franz. *expression*.

Übersetzt von E. Krukowska

⁴⁷ Tamże s. 146.